

مردم از طریق تحولات تولیدی، نیل به خود بستگی نسبی، تامین بهتر عدالت اجتماعی و بالاخره افزایش مشارکت آحاد مردم در سرنوشت و کار و زندگی تعریف شود - که طبعاً تعریفی فارغ از زمان و مکان و به تعییری تعریفی نظری خواهد بود - ضرورت نفی و تعییر نظام آسیایی، بنابراین بازگشت به شمار تاریخی، اثبات خواهد شد. اتفاقاً بحث از موانع توسعه نیز از همین زاویه قابل توجیه است و گویای این حقیقت که بنای برخی ملاحظات و علل تاریخی، خصایصی بر سیستم‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایران و بالاخره شخصیت ایرانی تعیین شده است که امکان وقوع توسعه را تازمانی که به حیات خود ادامه می‌دهد، نفی می‌کند و بی‌معنا می‌سازد. استنتاج چنین موانعی، هدف مقاله حاضر است.

چنانچه از تقسیم بندی اجزاء اصلی ساختار جامعه ایران که به نحوی شماتیک در بخش قبلی مورد استفاده قرار گرفت، پیروی شود باید از موانع تاریخی سدراه توسعه در اجتماعات ایلی، روستایی و شهری از یک سو و نظام سیاسی از سوی دیگر و به استعلال یاد و از نظر روش شناسی بازگشت به مدل اولیه از واقعیت مطروحه (مندرج در بخش نخست مقاله) موانع توسعه فهرست شود.

از دیرباز در ساختار جامعه ایران، نهاد خانواده در فرایند تولید، نقشی اساسی بر عهده داشته و واحدی تولیدی به حساب می‌آمده است. شاید بتوان ادعا کرد که در شرایط همیستی شیوه‌های تولید، نهادهای بینابینی که حدفاصل فرد و جمع قرار می‌گیرند، رشد و اهمیت فوق العاده می‌باشد. بهر تقدیر، غلبه خانواده بر فرایند تولید ایلیاتی یا اداماری براساس کوچ فصلی انسان و دام و تولید زراعی کاملاً مشهود است. غلبه خانواده بر جریان تولید سبب می‌شود تا احساسات منبعث از خون و تیار و بیوندن سبب برروابط کار و تولید سایه افکند و تضادهای سازمان کار به حداقل رسیده، تداوم گرانجان آن تضمین شود. در اجتماعات ایلی، عوامل محیطی در کنار خروج مازاد از خانواده و تعلق بخش مهمی از آن به رئیس ایل و سایر اصحاب سلسه مراتب

■ نظام آسیایی به علت وجود نوعی سرمایه‌داری تجاری - ربایی و تمرکز انباشت در دست دولت متصرکر، حداقل در مواردی از سایر اشکال ما قبل سرمایه‌داری پیشرفت‌تر به حساب می‌آید.

قدرت، تولید را کمی بالاتر از سطح معیشت خانوار ثبتیت می‌کند و با تشید عوامل نامساعد طبیعی و نبود امکان تشدید استثمار فرودستان در درون ایل، اجتماعات ایلی با بهره‌گیری از انسجام گروهی فوق العاده بالا که از طبیعت زندگی ایلی بر می‌خizد، به سرعت نظامی - سیاسی شده، کشمکش بر سر قلمرو، غارت اجتماعات پیچانشین و در گیری با قدرت‌های محلی و منطقه‌ای برای کسب قدرت و نهایت‌دست‌یابی به بخش بیشتری از مازاد کشور و شرکت در گذش نظام سیاسی، مساله تولید را تحت الشاعر قرار می‌دهد و تحولات و رخدادها سبب تغییر شیوه تولید ایلیاتی نمی‌شود. به بیان دیگر، تغییرات در خارج از حیطه تولید به وقوع می‌پوندد. سال‌ها پس از ورود سرمایه‌داری، چنین وضعی ادامه می‌باید. تنها با شروع توسعه برونزا و ضرورت ثبتیت حاکیت بر سراسر کشور، در گیری با ایلات آغاز می‌شود. چنین در گیری که سرآغاز اضمحلال زندگی ایلی است باز هم سازمان تولید را نشانه نمی‌رود. بلکه کار کردهای ایل خارج از حیطه تولید را مخل شرایط تعریف شده دانسته بر توقف آنها همت می‌گمارد. از میان رفتن تدریجی شیوه تولید ایلیاتی با شدت گرفتن توسعه برونزا در اوخردهه ۴۰ شمسی و سرازیر شدن بول نفت و ورود لجام گسیخته کالاهای کشاورزی و دامی به کشور شدت گرفته، اجتماعات ایلی به بایان راه نزدیک می‌شوند.

در اجتماعات روستایی نیز تولید بر پایه خانوار صورت می‌گیرد. جریانی که پیشینه‌ای سالمند دارد. خوبیختانه بپردازی اجتماعات روستایی و غله خانوار بر سازمان و فرآیند تولید، منابع قابل توجهی در دهه‌های هفتاد تا نود میلادی به رشته تحریر درآمده است. اثر «گلاوانیس» (Glavanis & Glavanis) می‌باشد

موانع توسعه در ایران: برخی عوامل تاریخی (۵)

نوشته: پوریا پیروز

استنتاج موانع توسعه

بحث‌های گذشته به این فرضیه راه بردند که ساختار جامعه ایران (سطح کلان تحلیل) تحت تاثیر عوامل درون‌زاو بروزن زا به همیستی شیوه‌های تولید از یک سو و نظام سیاسی استبدادی از سوی دیگر (سطح میانه تحلیل) گردند نهاده و این امر، علی‌رغم فراز و فرودهای بسیار و شورش‌های متعدد، برای قرن‌ها استوار بر جای مانده و حتی ورود سرمایه‌داری جدید نیز به جایگزینی شیوه‌های ماقبل سرمایه‌داری منجر نشده است. البته بر عکس باور گروهی از شرق و ایران شناسان غربی که این همه را دلیل استیای تاریخ مشرق زمین و به تبع آن، ایران دانسته‌اند، جامعه با تحولات دایمی روبرو بوده است. دستاوردهای علمی، فنی، هنری و فرهنگی و از جمله ده‌ها یادمان تاریخی که حتی با ملاک‌های امروز هم بین المللی محسوب می‌شوند، تنها یکی از دلایل این ادعا است. اگر سنت شکنی به حساب نیاید می‌توان با را فراتر گذاشته و براساس شواهد تاریخی موجود، مدعی شد که نظام آسیایی به علت وجود نوعی سرمایه‌داری تجاری-ربایی و تمرکز انباشت در دست دولت متصرکر، حداقل در مواردی، از سایر اشکال ماقبل سرمایه‌داری پیشرفته‌تر به حساب می‌آید. بیهوده نیست که غربی‌ها بخش اعظم وسائل و تجهیزات (قطب‌نما، باروت، نقشه‌های جغرافیایی) و فنون و روش‌های (نظام شمار دهدی برای محاسبات بسیار خرد و بزرگ) لازم برای گسترش سرمایه‌داری را از مشرق‌آسیا و به ویژه از دنیای اسلام به عاریت گرفتند و از طریق آنان حتی به فلسفه و تاریخ دنیای باستان دست یافتند. همین توانمندی‌ها عامل مهم و سترونی تضادهای درون سیستمی بشمار رفته و در کنار سایر عوامل، از غلبه شیوه تولیدی خاصی بر سایر اشکال جلوگیری می‌کرده است.

اما نکات بالا که در واقع کوششی است در جهت تصحیح بنداری ناروا در مورد جوامع ماقبل سرمایه‌داری - خاصه از نوع آسیایی - نباید به مزله تائید آن نظام تلقی شود. نفی نظام آسیایی به مانند فروپاشی سایر اشکال ماقبل سرمایه‌داری فی نفسه و همیشه جریانی متفرقی به حساب می‌آمده است. امری که حتی با ورود سرمایه‌داری نیز علی‌رغم خوشبینی متفکران بسیاری از جمله لینین به وقوع نبیوسته است. ضرورت نفی، مفهوم توسعه و اهمیت آن را در دستور قرار می‌دهد. زیرا توسعه به هر شکلی که تعریف شود و از هر دیدگاهی که مایه گیرد بنایه ماهیت، گویای کاستی‌های نظامی است که باید توسعه را از سر بگذراند و لذا نفی آن محسوب می‌شود. اگر توسعه بالا رفتن رفاه عامه

سیاسی-اقتصادی

برای ازدیاد آن باقی نمی‌ماند. در عین حال در آمد حکومت از گردن کالا در بازار جهانی و مالیات گیری از تجار و پیشه‌وران از تشدید استشار روسانیان برای کسب مازاد بیشتر (امری که برای تغییر فنودالیسم حیاتی بوده است) جلوگیری به عمل آورده به تعديل دایمی آن می‌بردازد. مهمتر آنکه به قول «اسلام اغلو» و «حیدر» نظام آسیایی به تضاد رویارویی بین تولید کننده (خانوار خانوار) و کسب کننده مازاد تولید نمی‌انجامد. دهقانان تنها با جمع اورنده مالیات که به نمایندگی از سوی حکومت مرکزی عمل می‌کند در تماس رویارویی هستند. آنهم پس از خاتمه فرایند تولید و پرداشت محصول که طی آن دهقانان به عنوان تولید کنندگان آزاد عمل می‌کنند. (Islam Oglu & Keyder ۱۹۷۷: ۴۵).

پس کاهش تضادهای درون سیستم تولید زراعی به علت حاکمیت خانواده، فقدان تضاد و درگیری با کسب کننده مازاد یا مالک به علت ارتباط غیر مستقیم با او آنهم پس از خاتمه فرایند تولید، خارج شدن مازاد از خانوار و لذا از میان رفتن انگیزه کسب مازاد بیشتر، همگی بر تداوم شیوه تولید زراعی برپایه خانوار آنهم کمی بالاتر از سطح معیشت، باری می‌رسانند. «طلال اسد» به خوبی نشان داده است که چگونه و تحت تأثیر چه مکانیسم‌هایی مازاد از بخش

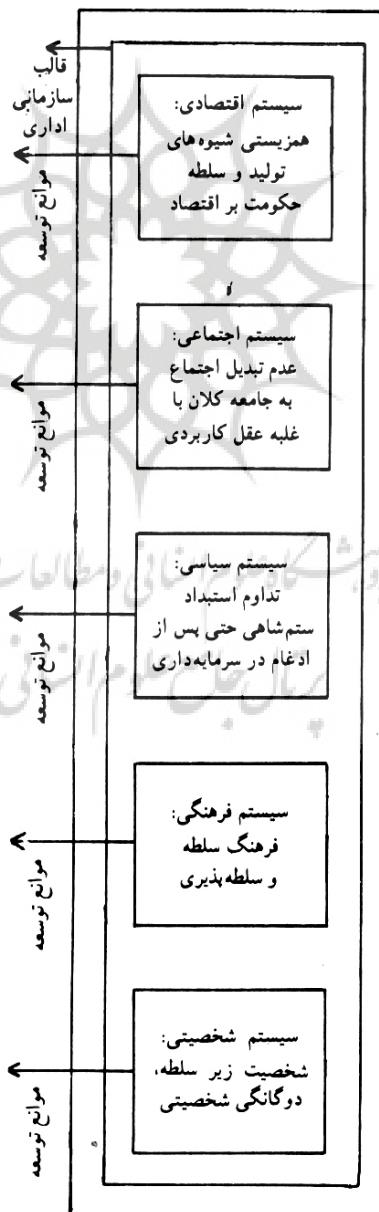
تحت عنوان «جامعه شناسی روابط دهقانی در خاورمیانه: تداوم تولید برپایه خانوار» (۱۹۸۳)، کتاب «عطیه‌الرحمن» بنام «دهقانان و طبقات» مطالعه‌ای درباره ترکیب اجتماعی در بنگلادش (۱۹۸۶) و بررسی‌های «اسلام اغلو» و «حیدر» درباره ترکیب و پژوهش‌های مکتب «عین الشمس» در جامعه شناسی و اقتصاد سیاسی روسیه ای در مصر، از آن جمله‌اند. بررسی‌های باد شده کوشیده‌اند تا نشان دهند که چگونه تولید زراعی معیشتی بر پایه خانوار، شکل غالب تولید زراعی در خاورمیانه و بخش‌های وسیعی از آسیا بوده و برای قرن‌ها به زندگی خود ادامه داده است. مهمتر آنکه با ورود سرمایه‌داری نیز تغییرات جدی نکرده، صرفاً با تشدید روابط سرمایه و ارانه و گسترش سرمایه‌داری، رو به نابودی گذاشته است و می‌رود تا بتحليله جمعیت رو به رشد خود در شهرهای مصرفی، جای خود را (همچون ایل) به کشتی‌های مملو از کالا بسپارد. فرایندی که در مهاجرت‌های بندکن یا مهاجرت‌تمامی اهالی یک روستا تبلوری عینی یافته است. در اجتماعات روسیه ای نیز سختی کار، خروج مازاد از خانوار و بالاخره از روستا و عدم مساعدت محیط طبیعی در کنار فقدان وسائل لازم، تولید خانوار را مانند ایل کمی بالاتر از سطح معیشتی خانوار ثبتیت می‌سازد. مازاد آنکه به حکومت تعلق می‌کردد و لذا انگیزه‌ای

سطح خرد تحلیل

(حاکمیت فرد و روابط خانوادگی و مهgor بودن قانون - عدم احساس تعلق به سازمان، غلبه انتقام بر انتقام، عدم امکان بذیرش قالب سازمانی - اداری به عنوان بور و کراسی)

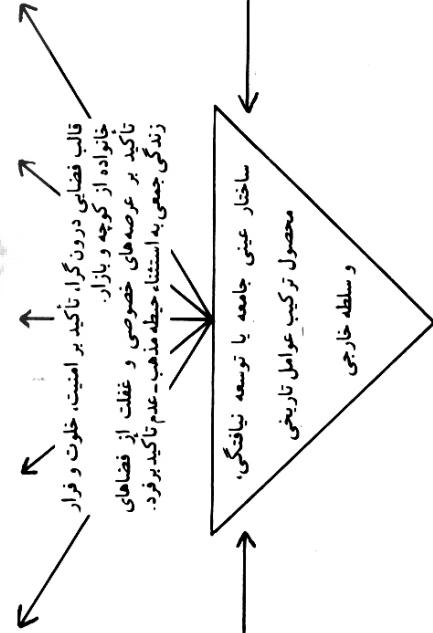
- ۱- عدم عنایت به تولید - غلبه خانواده بر تولید ایل و روستایی و لذا محدودیت تحول درونی که با اصلاحات ارضی تشدید شده است.
- ۲- عدم عنایت به سرمایه‌گزاری‌های بلند مدت زیربنایی و تولیدی.
- ۳- عدم امکان تبدیل ثروت به قدرت.
- ۴- گرایش به تجارت و دلالی با انگیزه کسب سریع سود و بیوند طبیعی با سرمایه‌داری جهانی به زبان متفاوت می‌باشد.
- ۵- عدم شکل گیری طبقه سرمایه‌دار و فرهنگ کسب و کار وجود حرفه‌ای، مراحل آغازین آن و تداوم نهیمیم.
- ۶- عدم شکل گیری انجمن‌های آزاد براساس اراده و تقابل افراد، مانند احزاب، گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی.
- ۷- تداوم روابط خونی - تباری - محله‌ای - ایلی، بدون حفظ قالب اجتماعی مربوطه و کارکردهای آن، عدم شکل گیری شهر - شهرنش.
- ۸- غلبه اراده و تصمیم فردی در امور سیاسی.
- ۹- دامن زدن تفرقه دایمی بین گروه‌ها و اقسام اجتماعی.
- ۱۰- گرایش به قوانین سرکوبگرانه با کاربرد خشن زور و ابعاد جوئرس و ترور و عدم گرایش به قوانین بازدارنده و بازسازنده.
- ۱۱- عدم شکل گیری نهادهای سیاسی براساس گرایش‌های افراد جامعه.
- ۱۲- تبلیغ سرنوشت بذری به عنوان گرایش فرهنگی.
- ۱۳- نظام سالاری در آموش رسیمی و غیر رسیمی.
- ۱۴- ضعف فرهنگ مشارکت مردمی.
- ۱۵- خود محوری و تنگ نظری در مواجهات فرهنگی.
- ۱۶- گسترش احساس خارت و می‌قدرتی عمومی.
- ۱۷- ضعف همکاری‌های جمعی.
- ۱۸- رشد روحیه استبدادی و قدرت طلبی بهر قیمت، حتی از طریق فرستادن - چاله‌سوز و سایر ضدآرزویان.
- ۱۹- ضعف مستنوبیت بذری.
- ۲۰- قدرگیری.
- ۲۱- ع ضعف انگیزه‌های فردی بیشرفت.
- ۲۲- بی‌اعتنایی به قانون.
- ۲۳- بی‌توجهی به عرصه‌های عمومی و تأکید بر عرصه خصوصی و حفظ آن (از نظر بهداشت فردی و گروهی و نظائر آن).
- ۲۴- تسليم بذری.
- ۲۵- قهرمان خواهی و ناجی طلبی.

سطح میانه تحلیل



سطح کلان تحلیل

شرطیت تاریخی:
- نایابی زنوبولیک (دیالکتیک و برانگری و سازندگی)
- خشک و نیمه خشک بودن سرزمین
- همزیستی شیوه‌های تولید
- تمرکز نظام سیاسی و استبدادی بودن آن



تجربه توسعه بروزنزا:
همزیستی اشکال ماقبل سرمایه‌داری و سرمایه‌داری و اضمحلال تدریجی اشکال ماقبل سرمایه‌داری بجا ای تتحول درونی آنها

است. اکثر موانع توسعه که نام برده خواهد شد در حد فرضیه های اثبات نشده تلقی می شوند. گرچه هنایع موجود بر صحت برخی از آنها دلالت دارد، لیکن پذیرش نهایی آنها مستلزم انجام بروهش های عینی مشخص و در مواردی میدانی است. این امر در مورد خصایص شخصیتی که عنوان خواهد شد، صادق تر است. بهر تقدیر آنچه که در این رساله آمده است را باید تلاش در شروع بحث به حساب اورde. بخشی که از هر حیث ضروری بوده و بازندگی و آینده این مرزبوم رابطه ای تنگاتنگ دارد. هیچ شجاعتی بالاتر از شناخت دقیق خود و یافتن راه های برونوں رفت از موانع و محدودیت های تاریخی که در کنار توسعه برونو زا و تحمیلی، راه پیشرفت این سرزمین را سد کرده است، وجود ندارد تنها از طریق رجوع به گذشته، شناخت هویت تاریخی و بحث و تقدیم آن و بالاخره ریشه یابی معضلات و تنگاتنگها، می توان بر موانع فایق آمد. از آنجا که تأکید بحث بر ملاحظات تاریخی است، ناگفته بیداست که حیطه شمول تاریخی بحث، نظام ستم شاهی است.

■ منابع فارسی:

- ۱) اشرف، احمد. نظام فنودالی یا نظام آسیایی، تهران موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۷.
- ۲) اشرف، احمد. موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران: دوره قاجاریه، تهران، نشر زمینه، ۱۳۵۹.
- ۳) پلامنتاز، جان. شرح و تقدیم بر فلسفه اجتماعی و سیاسی هگل، ترجمه حسین بشیریه، تهران، نشرنی، ۱۳۶۷.
- ۴) پیران، پرویز. شهرنشینی شتابان و ناهمگون: مسکن تا بهنچار، تهران، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۳۶۶-۷.
- ۵) پیران، پرویز. توسعه برونو زا و شهر: مورد ایران، تهران، اطلاعات سیاسی - اقتصادی.
- ۶) پیرنیا، حسن. تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، تهران، کتابخانه خیام، بی تا.
- ۷) خنجی، محمدعلی. تاریخ ماد و منشاء نظریه دیاکوف، تهران، مجله راهنمای کتاب، شهرپور، ۱۳۴۶.
- ۸) سوداگر، محمد. نظام ارباب رعیتی در ایران، تهران، موسسه تحقیقات اقتصادی و اجتماعی، پازند، ۱۳۵۹.
- ۹) کاتوزیان، همايون. اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا سقوط رضا شاه، تهران نشر پاپروس، ۱۳۶۶ و ۱۳۶۸.
- ۱۰) کودله، موریس. شیوه تولید آسیایی، ترجمه ف - امیراختیار، تهران انتشارات نسیم، ۱۳۵۸.
- ۱۱) ممتحن، حسینعلی. کلیات تاریخ عمومی (جلد اول)، تهران، نشر دهدخدا، ۱۳۴۹.
- ۱۲) وارگا، ی. «وجه تولید آسیایی»، ترجمه حسن ایلخانی، تهران، مجله جهان تو، ۱۳۴۸.

■ منابع انگلیسی:

- 1) Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State* NLB London 1975
- 2) Asad, Talal. «Two European Images of Non European Rule» *Economy & Society* 2 (3): 263 - 77 - 1973
- 3) Atir Rahman Peasants & Classes A Study in Differentiation in Bangladesh. London Zed Books 1986
- 4) Avineri Shlomo, Hegel's Theory of the Modern State, London, Cambridge U. Press 1976
- 5) Foster - Carter, Aidan. «Can We Articulate «articulation»? in the New Economic Anthropology London, Macmillan, 1978.
- 6) Islamoglu, Huri & Keyder, Caglar, «Agenda For Ottoman History» (Review) 1 - 1 (1977)
- 7) Marx, Karl. *Grundrisse*, New York Vintage Books 1973.
- 8) Piran, Parviz. cooptation, coercion & cooptation Generation As Methods of Rulership in Iran 12 World Congress of Sociology Madrid 1990
- 9) Rosenthal, M. & Yudin, P. A Dictionary of Philosophy, Moscow 1967
- 10) Weber, Max, The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations London NLB 1976
- 11) Weber, Max. *The Theory of Social & Economic Organization*, New York Free Press 1964

■ اگر توسعه، بالا رفتن رفاه عامه مردم از طریق تحولات تولیدی، نیل به خود بسندگی نسبی، تامین بهتر عدالت اجتماعی و بالاخره افزایش مشارکت آحاد مردم در سرنوشت و کار و زندگی تعریف شود، ضرورت نفی و تغییر نظام آسیایی بنا به شواهد بی شمار تاریخی، اثبات خواهد شد.

■ تنها از طریق رجوع به گذشته، شناخت هویت تاریخی و بحث و نقد آن و نیز ریشه یابی معضلات و تنگاتنگها می توان بر موانع توسعه چیره شد.

■ هیچ شجاعتی بالاتر از شناخت دقیق خود و یافتن راههای برونوں رفت از موانع و محدودیت های تاریخی که در کنار توسعه برونو زا و تحمیلی، راه پیشرفت را سد کرده است، وجود ندارد.

غیر سرمایه داری به بخش سرمایه داری انتقال پیدا می کند. لیکن تغییری بنیادین در اشکال دهقانی و روابط تولیدی پیدای نمی آورد و تنها بر حاشیه ای شدن تولید زراعی و فقر دهقانان می افزاید (Asad, ۱۹۷۳: ۱۵).

در شهرها نیز به علت فقدان خود فرمانی و سلطه حکومت متصرک، نهاد خانواده اهمیت خود را حفظ می کند و نهاد دیگری جانشین آن نمی شود. این فرایند از گسترش و نهادی شدن عقلانیت کاربردی جلوگیری به عمل می آورد و روابط خانوادگی و تمایلات افراد را بجای قانون فراگیر، بر سرنوشت سازمان ها و نهادهای اجتماعی حاکم می سازد. این امر تولد فرد و شهر و ند صاحب حقوق را به تعویق می اندازد و کارکرد عقلانیت سازمان ها و نهادهای یاد شده را مختل می کند. از سوی دیگر، وجود حکومت متمرکز و سلطه مستقیم آن، از پیدایش اصناف مستقل جلوگیری کرده، تمایل به سرمایه گذاری بلندمدت تولیدی را به علت خطرات بالا، کاهش داده، گرایش های دلالی و تجاری و کسب سود از راه دست به دست گشتن کالا آنهم در کوتاه مدت را رشد می دهد. به بیان دیگر، تمرکز و سلطه حکومت از شکل گیری طبقه ای فارغ از روابط خونی و تباری یا خانوادگی که با نوآوری های خود قصد تغییر همه چیز را دارد، مماعت به عمل می آورد (نگاه کنید به اشرف: ۱۳).

حال باید پرسید که افراد (سطح خرد تحلیل) تحت تأثیر ساختار اجتماعی ایران و اجزاء وویزگی های آن صاحب چه گرایش های شخصیتی خواهد بود و چگونه برخی از این خصایص به موانع توسعه تبدیل می شوند. حقیقت آن است که فرد در نظام آسیایی از هر حیث سرکوب می شود.

نهادهای اجتماعی از جمله خانواده، افراد را برای انباط با شرایط جامعه کلان آماده می سازند. از اینرو چنین نهادهایی نظام گرا بوده و به سرکوب فرد می برد ازند. نتیجه مستقیم این واقعیت، احساس جدایی توهه های مردم از حکومت متمرکز استبدادی است. فرد به خوبی در می یابد که منافع او با خواست ها و منافع حکومت در تضادی آشکار است و گرچه حکومت متمرکز در شرایط تولید آسیایی متضمن کارکردهایی بوده است، لیکن بر آن، اعتمادی نشاید. درون گرایی، پذیرش خانواده به عنوان محل امن و نگریستن به خارج از خانه به عنوان محلی نامن و خصم، عدم اعتقاد به قانون و تلاش در بد بردن گلیم خوش از آب بهرقیمت رواج می یابد. البته در تمامی مراحل تاریخ، اکثریت مردم سر در جیب مراقبت فروبرده و به کار خود، شرافتمدانه مشغول بوده اند. اما در حلقه قدرت، نان به نرخ روز خوردن و فرصل طلبی بر فرودست زورگفتگ و کرنش در مقابل فرادست، تعلق و چابلوسی و خصایص منفی بسیاری از این دست، رونق می گیرد.

حال اجازه دهد با تکمیل مدل اولیه از واقعیت مطروحه (بخش نخست بحث) بر اساس بحث های گذشته به فهرست موانع توسعه ببردازیم تا ضمن معرفی موانع بادشده، ارتباط آنها یا سطوح بالاتر تحلیل و کل بحث، مشخص شود. اما قبل از برداختن به این امر، تأکید مجدد بر نکته ای حائز اهمیت فراوان